

Boekbespreking

Rwanda één jaar later

J. Abbink

Els de Temmerman: De Doden Zijn Niet Dood. Rwanda, een ooggetuigeverslag.

Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 1994; 261 blz.;

f 34,90; ISBN: 90-295-4888-6.

Enige maanden vóór de tragedie in Rwanda publiceerde de Amerikaanse journalist Robert D. Kaplan zijn essay *The coming anarchy*.¹ Hij schetste daarin wat voor scenario van ellende zich aan het ontvouwen is in vooral de 'Derde Wereld': toenemende overbevolking, hongersnood, 'tribalisme', misdaad, milieuvernietiging, niet aflatend geweld. Het was een kalm maar indrukwekkend verhaal, gebaseerd op de waarneming van bepaalde feitelijke ontwikkelingen in dit deel van de wereld. Vlak na de verschijning van dit artikel begon het Rwandese drama.

Mocht iemand nog vertrouwen hebben in de menselijke soort, dan zal het hem/haar moeilijk vallen dit niet definitief te verliezen na het lezen van Els de Temmermans bewogen relaas over de crisis in Rwanda, nu een jaar geleden. Nergens in Afrika is de hel op aarde wellicht zo dicht benaderd als in die maanden van brute massaslachting, nietsontziende vernietiging en ultieme vernedering van mensen door mensen. Men heeft het destijds in de gehele wereld kunnen aanschouwen hoe vanaf die zesde april 1994 bijna een miljoen 'Tutsi's' en ook 'Hutu's' (leden van de politieke oppositie en gewone burgers die weigerden mee te doen met de massamoord) volgens een stelselmatig plan zijn gedood, met alle mogelijke middelen en op welhaast onvoorstelbare manieren. Uit De Temmermans boek en ook uit latere getuigenissen weten we nu dat de genocidale campagne op de Tutsi inderdaad minutieus was voorbereid² door de leiders van de Hutu-elite onder president Habyarimana, wiens dood op 6 april 1994 (neerge-

schoten met zijn vliegtuig, naar nu vrijwel zeker is, door zich in hun machtspositie bedreigd voelende elementen in zijn eigen eenheidspartij MRND) de aanleiding was voor het geweld (blz. 23, en op blz. 232-234 de informatie van een voormalige commandant van het regeringsleger).

Het 'unieke' van deze genocide was niet alleen dat zij goed was voorbereid en snel werd uitgevoerd, maar ook dat de gewone bevolking op zo'n massale schaal meedeed of gedwongen werd mee te doen door regeringsmilities en strijdgroepen: burenen, echtgenoten, echtgenotes, kinderen, professoren en dokters vermoordden elkaar van de ene dag op de andere.³ Zij werden hiertoe mentaal voorbereid, vóór en tijdens de slachtpartijen, door regeringsvertegenwoordigers en door het Hutu regerings-radiostation 'Mille Collines', dat keiharde haat-propaganda uitzond, die haar effect op de voor 50% ongeletterde Rwandese bevolking niet miste. Er werd openlijk opgeroepen tot het 'afmaken van de vijanden, de Tutsi' (blz. 84). Opvallend was ook dat de vrouwen bij de feitelijke moordpartijen in wreedheid niets onderdeden voor de mannen. Door deze massale betrokkenheid van de bevolking loopt

het aantal schuldigen dus in de tienduizenden, en dit maakt de 'wederopbouw' (als die term nog iets betekent) van het land wel zeer moeilijk.

De herinnering aan deze 'crisis van de mensheid' in Rwanda, zoals Els de Temmerman het beschrijft, is onvermijdelijk alweer aan het vervagen in de mondiale publieke opinie, zonder dat veel mensen nu goed hebben begrepen wat er gebeurde en waarom. De schaal en intensiteit van het geweld, het gebrek aan wroeging bij de daders, het berekende aspect van de massaslachting als zodanig is echter iets wat nog steeds het begripsvermogen tart. Dat het om een specifiek 'Afrikaans probleem' zou gaan is – gezien de recente Europese geschiedenis – natuurlijk onjuist. De schuld geven aan westerse mogendheden, vooral aan de toenmalige Belgische koloniale overheid, is ook maar ten dele gerechtvaardigd en verklaart toch niet het drama in zijn geheel.

De mens is, zoals Arthur Koestler eens opmerkte, een in zijn diepste wezen zeer gebrekkige soort die, als de omstandigheden maar even tegenzitten, geneigd is tot massawaan en ongegeneerd moorden. Het is nodig de notie van de beperktheid van de menselijke soort voor iedere nieuwe generatie die het verleden niet kent te herhalen, en daarom is dit diep verontrustende verslag van Els de Temmerman belangrijk. Ze was een van de vasthoudendste journalisten in die periode, onvermoeibaar reizend naar de plaatsen des onheils. Zij is een crisis-journaliste bij uitstek, en haar boek, geschreven in de vorm van een soort dag-

1 In: *The Atlantic Monthly*, 273(2), 1994, blz. 44-76.

2 J. Kagabo & C. Vidal, 'L'extermination des Rwandais tutsi', in: *Cahiers d'Etudes Africaines*, 34(4), 1994, blz. 545.

3 Zie *Rwanda: Death, Despair and Defiance*, Londen: African Rights, 1994.

Dr J. Abbink is verbonden aan het Afrika Studie-Centrum te Leiden.

boek, is gedreven door een diepe betrokkenheid. Het is ook – onvermijdelijk – zeer emotioneel van toon. Dit is het sterke en het zwakke punt van haar verslag. Dit boek is moeilijk leesbaar, niet alleen om de gruwelijke ellende die erin beschreven wordt, maar ook om de onrustige vorm: een aaneenschakeling van eigen observaties en belevenissen, van ooggetuigeverlagen, verhalen van overlevenden en medeplichtigen, van interviews met internationale waarnemers en rebellen. Het is wel te begrijpen dat het uiterst moeilijk is voor een bezoeker om 'normaal' te reageren in deze totale chaos van geweld, op het persoonlijk moeten aanzien van moorden, van stervende mensen en van letterlijk stapels lijken langs de wegen, in de kerken, de scholen en de hospitalen. Het presenteren van een afstandelijk verslag van de gebeurtenissen is dan bijna ondoenlijk. Het is nuttig dat mensen die dat nog niet wisten de diepten van de menselijke perversiteit en wreedheid beschreven zien, zodat zij zich daarvan bewust worden en worden aangezet iets van de oorzaak te doorgronden.

Maar dat alles wil niet zeggen dat zo'n soort verslag noodzakelijkerwijs tot beter begrip leidt van de situatie en de ontwikkelingen in Rwanda. In het relaas wordt gestreefd naar een soort 'fenomenologie van het kwaad'. De Temmerman lijkt gefascineerd, ja gebiologeerd door de vraag waarom mensen tot zulke moordpartijen, martelingen en vernederingen in staat zijn, en denkt het antwoord te kunnen vinden door steeds maar weer te observeren en te vragen, in de hoop dat iemand een soort 'rationele' uitleg kan geven. Op die brandende, eigenlijk metafysische vraag 'hoe dit alles mogelijk is geweest', of 'waarom de mens zo diep kan zakken' is echter geen antwoord mogelijk. Enerzijds kan men – zoals de auteur vaak doet – allerlei pessimistische kanttekeningen maken bij de diersoort 'mens' – waar we het zonder meer mee eens kunnen zijn. Het elimineren van agressie, geweld, marteling en vernietiging uit de menselijke samenleving lijkt onmogelijk. Voor dit specifieke geval echter – waarom *dit* soort geweld en *deze* schaal van moord en vernietiging in Rwanda – zou men als lezer meer willen weten, ook in dit journa-

listieke verslag. De Temmerman verwijst wel hier en daar naar historische en sociologische factoren die de omstandigheden van de moordpartijen hebben geschapen (o.a. in een korte bijlage over de 'Historische Achtergrond', blz. 247-261), maar weeft deze niet in een verklarend betoog, dat het geheel inzichtelijker maakt. Nu is het zo dat het geweld op zich zelf niet begrijpelijker of ook maar in enigerlei mate aanvaardbaar wordt als we die omstandigheden kennen. Maar emotionele verslaggeving in de vorm van een *overkill* aan voorbeelden en vaak wanhopig klinkende emotionele bespiegelingen is soms te veel van het goede. De auteur lijkt verslaafd aan de verhalen over het geweld, en haar veelvuldige beschrijving ervan heeft soms ook iets pervers, iets gênants. En als men op blz. 221 het zoveelste ellendeverhaal heeft gelezen, gelooft men het wel en worden de feiten alsmaar minder belangrijk. Ook haar manier van vragen stellen aan de betrokkenen van *alle* partijen – Tutsi, Hutu, regering, oppositie, kerk, VN-soldaten, hulpwerkers in de kampen, rebellen: het maakt een bijna stuurloze indruk, waarbij aan iedereen kritische vragen worden gesteld alsof iedereen in gelijke mate verantwoordelijk is voor de ellende. Hierbij lijkt zij af en toe het gevoel voor verhoudingen kwijt te zijn. Hoewel men grote bewondering kan hebben voor de onverschrokken manier van nieuwsgaring en de onstilbare nieuwsgierigheid van Els de Temmerman, is het boek in deze vorm onbevredigend. Een structuur is ver te zoeken; de lezer blijft verward en machteloos achter en begrijpt er nog minder van dan voorheen. Zoals ook in de berichtgeving van destijds in de massamedia: een emotioneel *appeal* wordt gesteld in plaats van een poging tot begrip en tot een volwassen beschouwing van het probleem.

Toch is dit boek van belang, niet alleen om de schokkende getuigenissen en de feitelijke informatie over hoe deze massale slachtingen in hun werk gingen, maar ook om wat het ons zegt over de achtergronden en het verloop van een

4 Zie ook: *Humanitarianism unbound? Current dilemmas facing multi-mandate relief operations in political emergencies*, Londen: African Rights, november 1994, blz. 28-33.

Afrikaans drama en wat het impliceert voor internationale politiek ten aanzien van crisisbeheersing. Zoals we weten is het optreden van de internationale gemeenschap (VN, NAVO, de hulporganisaties) in dit soort situaties niet onverdeeld gelukkig te noemen. In dit boek is te lezen hoe in Rwanda weer schandelijke blunders zijn begaan en er halfslachtige en ongeloofwaardige acties zijn uitgevoerd, die geen enkel belang hebben gediend.⁴

Het is hier niet de plaats daar uitvoerig op in te gaan, maar tussen de regels door zegt De Temmerman ook andere opmerkelijke dingen: *a* De funeste erfenis van het kolonialisme, de dubbelzinnige rol van de Belgen in Rwanda en de negatieve rol van de Fransen (vgl. blz. 89, 98, 238, 242-243), o.a. bij het ondersteunen en bewapenen van het genocidale Hutu-regime van Habyarimana en zijn MNRD-partij vóór de massamoord begon. Het optreden van België en Frankrijk heeft er veel toe bijgedragen de goede naam die westerlingen in sommige delen van Afrika nog hebben, effectief te torpederen. Ook de Europese Gemeenschap heeft er blijk van gegeven de aard van het conflict niet te willen begrijpen, o.a. door de opmars van het RPF proberen tegen te werken en hulp aan de nieuwe regering te blokkeren (blz. 241); *b* De VN-troepen hebben gefaald de bevolking te beschermen en hebben haar op kritieke momenten in de steek gelaten (blz. 25, 235, 238). Dat hun mandaat 'niet toeliet' op te treden was een beschamend excuus. De Franse interventie (de zuidelijke veiligheidszone) was een nobele intentie, maar zij heeft de fouten van de eerdere politiek van steun aan Habyarimana niet goedge maakt. De hulporganisaties c.q. de VN zijn ook machteloos gebleken om het leven in de enorme vluchtelingenkampen in Zaire te regelen (blz. 62, 104); het werden broeinesten van Hutu-moordenaars en militeleden, die hulpmedewerkers bedreigden en soms doodden teneinde de kampbevolking in hun greep te krijgen. Over de massale sterfte in de kampen doet de auteur ook uitvoerig verslag.

Over de maatschappelijke crisis in Rwanda zelf noemt De Temmerman in het kort: de fatale erfenis van een door de Belgen (koloniaal bestuur en missiecon-

gregaties⁵) opgevoerde 'etnische' tegenstelling van 'Hutu' en 'Tutsi', de sociaal-economische ongelijkheid, de criminalisering van de post-koloniale staat, alsmede overbevolking en strijd om schaarse grond.

Ten slotte, de 'lessen' van het Rwanda-debâcle zijn nog steeds niet verwerkt door de internationale gemeenschap: er is geen lange-termijnbeleid en geen serieuze bezinning op de vraag hoe te handelen bij zulke crises. Dit is inderdaad een zware opgave voor de verdeelde VN, met haar vaak onverschillige lidstaten. Maar dat de werkwijze van nu verbetering behoeft, zal niemand betwisten. Nu, een jaar later, is er de vraag hoe het verder zal gaan met Rwanda. De verwachte tweede oorlog – een aanval op Rwanda vanuit de vluchtelingenkampen in Zaïre, waar de Hutu-milities en hun leiders zich, ongehinderd door de VN en de hulporganisaties, opnieuw konden organiseren – heeft (nog) niet plaatsgevonden. Het nieuwe RPF-bewind (overwegend bestaande uit Tutsi's, maar gericht op nationale verzoening) lijkt de situatie in het land meer en meer onder controle te krijgen, en grootschalige wraakacties tegen de Hutu hebben zich niet voorgedaan. In de huidige omstandigheden is het RPF-bewind de beste oplossing voor Rwanda. Men is bezig met de voorbereiding van een Tribunaal om de schuldigen van de massamoord te berechten; belangrijk is dat de processen tegen de talloze moordenaars succesvol verlopen. Of ooit nog een duurzame vrede tussen de bevolkingsgroepen in dit land mogelijk is, met of zonder internationale hulp, moet worden betwijfeld. Een volgende ronde van geweld zal zich vroeg of laat aandienen. Men kan nu al voorspellen dat ook dan de wereldgemeenschap niet tijdig en concreet iets zal doen om de zaak in te tomen. Zoals Robert Kaplan zijn artikel echter besloot: '... we ignore this dying region at our own risk'. Het is spijtig te bedenken dat de meeste welvoorvoede westerlingen en hun politici Kaplans artikel en De Kemmermans boek niet zullen lezen of weer snel zullen vergeten.

Voor de Witte Paters, die ook hier een bedenkelijke rol hebben gespeeld.

Boekbespreking

Groeiende aandacht voor inheemse volken

Serv M. Wiemers

Lydia van de Fliert (red.): Indigenous Peoples and International Organisations.

Nottingham: Spokesman, 1994; 201 blz.; ISBN: 0-85124-567-6

Leo van der Vlist (red.): Voices of the Earth; Indigenous Peoples, New Partners and the Right to Self-Determination in Practice.

Utrecht: International Books/NCIP, 1994; 336 blz.;

ISBN: 90-6224-983-3

Patricia Morales (red.): Indigenous Peoples, Human Rights and Global Interdependence.

Tilburg: International Centre for Human and Public Affairs, 1994;

191 blz.; ISBN: 90-802139-1-8

Toen ruim twintig jaar geleden opstandige Indianen het Amerikaanse dorpje Wounded Knee bezetten en het recht op zelfbeschikking opeisten, wist nauwelijks iemand deze actie te plaatsen. De Verenigde Naties wensten zich niet in te laten met 'de interne aangelegenheden van een lidstaat', terwijl de media vooral de romantische zijde van de Indiaanse actie belichtten.

Hoe anders is de situatie vandaag. De Indiaanse beweging heeft zich uitgebreid tot andere inheemse volken over de hele wereld, binnen de VN is een werkgroep voor inheemse volken operationeel, een Universele Verklaring over de rechten van deze volken ligt bij de Algemene

Vergadering, diverse regeringen hebben beleidsnotities over inheemse volken opgesteld, terwijl het internationale jaar voor de inheemse volken inmiddels is opgevolgd door een decennium. Zelfs internationale organisaties als de Wereldbank en de Europese Unie besteden ruime aandacht aan de problematiek van de inheemse volken.

Deze toegenomen aandacht wordt nu ook weerspiegeld in de literatuur. Het jaar 1993 was door de Verenigde Naties

Drs Serv M. Wiemers studeerde internationaal recht aan de Rijksuniversiteit Leiden en de University of Connecticut School of Law. Hij is thans werkzaam bij het ministerie van Economische Zaken.